

Google Maps na blisko 1500 lat przed Google Maps: związła legenda do mozaikowej mapy z Madaby

Bogdan Burliga

Uniwersytet Gdański
Instytut Studiów Klasycznych i Sławistyki
<https://orcid.org/0000-0001-8001-7483>
E-mail: bogdan.burliga@ug.edu.pl

Zarys treści: Przedmiotem artykułu jest słynna mozaikowa mapa z Madaby i jej znaczenie dla ówczesnych chrześcijańskich odbiorców w Palestynie w okresie wczesnego Bizancjum. Ułożona w drugiej połowie VI w. mozaika z wyobrażeniem biblijnej Ziemi Świętej może być uznana dziś za świadectwo swoistej „ofensywy” kulturowej wyznawców religii chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: mozaika, mapa, Madaba, Ziemia Święta

---

*piis manibus
Andree Lis
(1965–2021),
amici cari
breves cui annos
fata dederunt*

Istnieje wiele znakomitych opracowań¹, które traktują o mozaikowej mapie w transepcie dawnego kościoła prawosławnego w transjordańskiej Mada-

---

¹ Zob. K. Koikylides, *Ἡ ἐν Μεδιβά μωσαϊκὸς καὶ γεωγραφικὸς περὶ Συρίας, Παλαστίνης, καὶ Αἰγύπτου χάρτης*, Jerusalem 1897; M.-J. Lagrange, *La mosaïque géographique de Madaba*, „Revue Biblique”, vol. 6, 1897, s. 165–184; Ch. Clermont-Ganneau, *The Mâdeba Mosaic*, „Palestine Exploration Quarterly”, vol. 29, 1897, s. 213–225; C.R. Gregory, *The Mâdaba Map*, „Biblical World”, vol. 12, 1898, s. 245; A. Schulten, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihr Verhältniss zu den ältesten Karten und Beschreibungen des heiligen Landes*, Berlin 1900; A. Jacoby, *Das geographische Mosaik von Madaba*, Dieterich 1905; R.T. O’Callaghan, *Madaba (Carte de)*, w: *Dictionnaire de la Bible*, Supplement 5, Paris 1953, kol. 626–704; V.R. Gold, *The Mosaic Map of Madaba*, „Biblical Archaeologist”, vol. 21, 1958, s. 49–71; E. Edson, *Madaba Map*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity II*, red. O. Nicholson, Oxford 2018, s. 935. Prace podstawowe: M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954; H. Donner i H. Cüppers, *Die Mosaikkarte von Madaba I. Tafelband*, Wiesbaden 1977; H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide*, Kampen 1992; *The Madaba Map Centenary 1897–1997. Travelling through the Byzantine-Umayyad Period*, red. M. Piccirillo i E. Alliata, Jerusalem 1999.

bie² – położonego w pobliżu góry Nebo, tradycyjnego miejsca śmierci i pochówku biblijnego Mojżesza³. Mimo to bezcenny ten zabytek⁴, odkryty w roku 1896⁵, w jakimś sensie nadal pozostaje tajemnicą. W przeciwieństwie do mapy Ptolemeusza lub Mapy Peutingera⁶, ta w Madabie zachowała się (częściowo, co prawda) w oryginalnej formie, toteż nie przestaje fascynować⁷. Jest to udziałem wielu starożytnych dzieł sztuki i większości arcydzieł ludzkiego geniuszu, nie tylko zresztą antycznego. To także rezultat częstej prawidłowości, że ilekroć odbiorca staje oko w oko z „dotykami geniuszu”, racjonalne wyjaśnienia, jak dany obraz, rzeźba czy budowla powstały, rzadko kiedy okazują się być wystarczające, aby wytłumaczyć fenomen oddziaływania samego dzieła.

Mozaik z epoki cesarstwa rzymskiego zachowało się względnie sporo⁸. Mimo że ten typ dekoracji był kosztowny⁹, pojawiały się dość często¹⁰. Tak było i u schyłku antyku¹¹, i w średniowieczu¹². Dotyczy to zarówno prowincji

² Zob. ryc. 1. O samym mieście zob. P. Séjourné, *Médeba: Coup d'oeil historique, topographique, et archéologique*, „Revue Biblique”, vol. 1, 1892, s. 617–644; por. A. Negev, *Madaba*, w: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, red. R. Stillwell i inni, Princeton 1976, s. 541; według B. Leal budowla nie była kościołem: *A Reconsideration of the Madaba Map*, „Gesta”, vol. 57, 2018, s. 123–143.

³ W ówczesnej *Provincia Arabia*, por. S.T. Parker, *Petra* (mapa nr 71), w: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, red. R.J.A. Talbert, Princeton 2010; *Historical Atlas of the Ancient World* [Brill's New Pauly Suppl. 3], red. A.-M. Wittke i inni, Leiden – Boston 2010.

⁴ Szczegóły podaje Y. Meimaris, *The Discovery of the Madaba Mosaic Map. Mythology and Reality*, w: *Madaba Map Centenary...*, op. cit., s. 25–36. Reprodukacja: P. Palmer i H. Guthe, *Die Mosaikkarte von Madeba*, Leipzig 1906.

⁵ Zob. G. Schumacher, *Madaba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, Bd. 18, 1895, s. 115–116; por. P. Arad, *Cultural Landscape in Christian and Jewish Maps of the Holy Land*, w: *Maps and Travel in the Middle Ages*, red. I. Baumgärtner i inni, Berlin – Boston 2019, s. 74.

⁶ Zob. E. Weber, *The Tabula Peutingeriana and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary...*, op. cit., s. 41–46. Rekonstrukcji mapy Ptolemeusza dokonano dopiero w średniowiecznym Konstantynopolu.

⁷ Jej kopia znajduje się w uniwersytecie w Getyndze: R. Warland, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihre Kopie in der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Göttingen*, „Georgia Augusta”, vol. 71, 1999, s. 41–48.

⁸ Zob. O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London 1953; E. Kitzinger, *Israeli Mosaics of the Byzantine Period. Introduction*, New York 1965; R. i A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987; K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999; A.M. Madden, *Corpus of Byzantine Church Mosaic Pavements from Israel and the Palestinian Territories*, Leuven 2014.

⁹ Zob. R. Cormack, *Wall Painting and Mosaics*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. E. Jeffreys i inni, Oxford 2008, s. 385–396.

¹⁰ K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford 1978; E. Borsook, *Mosaic*, w: *The Classical Tradition*, red. A. Grafton i inni, Cambridge–London 2010, s. 601.

¹¹ U. Pappalardo i R. Ciardiello, *Griechische und römische Mosaiken*, München 2012, s. 243 i nast.

¹² Por. A. Grabar, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, London 1966, s. 106; zwł. L. James, *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century*, Cambridge 2017, *passim*.

zachodnich, jak i wschodniej części *imperium Romanum* („Bizancjum”)¹³. Zjawisko można zaobserwować szczególnie na przykładzie późno-antycznej prowincji Syrii i Palestyny¹⁴. W rezultacie wielką liczbę zachowanych i odkrywanych wciąż mozaik na tych terenach uczony Bowersock słusznie określił mianem „żniw”¹⁵. Te „kamienne malowidła” (jak, według Pliniusza¹⁶, zwano mozaiki) przedstawiały zazwyczaj sceny rodzajowe – polowania¹⁷, walki w amfiteatrze¹⁸; nie brakowało motywów roślinnych i zwierzęcych¹⁹. Z biegiem czasu, wraz z uznaniem religii chrześcijańskiej za dominującą i obowiązującą, pojawiały się także sceny biblijne i wyobrażenia postaci znanych z Nowego Testamentu i świętych²⁰.

To właśnie w tym obfitym zbiorze (*corpus*) późno-antycznych i wczesnośredniowiecznych mozaik znajdujemy prawdziwie unikatowy, rzadki okaz

¹³ Na czele z przepięknymi mozaikami posadzkowymi z kościoła Świętych Apostołów (ukończonego w r. 578); zob. M. Piccirillo, *Madaba. Le chiese e mosaici*, Jerusalem 1989 i *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993; por. C. Dauphin, *Mosaic Pavements as an Index of Prosperity and Fashion*, „Levant”, vol. 12, 1980, s. 113–127.

¹⁴ Charakterystykę daje wybitna znawczyni J. Balty, *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, iconographie, interprétation*, Paris 1995; por. P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban*, Louvain 1988; zob. też R. Talgam, *Christian Floor Mosaics. Modes of Study and Potential Meanings*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, red. R.M. Jensen i M.D. Ellison, Abingdon – New York 2018, s. 104–123.

¹⁵ *The Rich Harvest of Near Eastern Mosaics*, „Journal of Roman Archaeology”, vol. 11, 1998, s. 693; zob. J. Balty, *Die antiken Mosaiken in Syrien und in Jordanien*, w: *Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, red. M. Piccirillo, Wien 1986, s. 127–137. Kompleksowym opracowaniem pozostaje wybitna praca R. Talgam, *Mosaics of Faith. Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*, Jerusalem 2014.

¹⁶ *Hist. nat.* 36. 185 (por. 35. 125); podobnej opinii był, według Vasariego, Ghirlandaio.

¹⁷ Np. mozaiki „myśliwskie” z Antiochii i Lod (to drugie miasto, grecka Lydda/Diospolis, widnieje na mozaikowej mapie).

¹⁸ Podziw wzbudzają niezwykle mozaikowe posadzki z cesarskiego pałacu w Konstantynopolu (dziś w stambulskim Muzeum Mozaik); zob. G. Brett, *The Mosaic of the Great Palace in Constantinople*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes”, vol. 5, 1942, s. 34–43; por. J. Trilling, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 43, 1989, s. 27–72, i N. Chatzidakis, *Byzantine Mosaics*, Athens 1994, s. 13–14.

¹⁹ R. Hachlili, *Iconographic Elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, „Palestine Exploration Quarterly”, vol. 130, 1998, s. 106–120; tejsze, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends. Selected Studies*, Leiden–Boston 2009; por. H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, London 1987, s. 1–2; por. C. Dauphin, *Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Mentalities*, „Byzantion”, vol. 48, 1978, s. 10–34.

²⁰ Np. C.L. Connor, *Saints and Spectacle. Byzantine Mosaics in Their Cultural Setting*, Oxford 2016, rozdz. IV, s. 99 i nast. Jest oczywiste, iż nie oznacza to, że dawne tradycyjne motywy ikonograficzne (flora i fauna) od razu zniknęły – wręcz przeciwnie; zob. G.W. Bowersock, *Recapturing the Past in Late Antiquity*, „Mediterraneo Antico”, vol. 4, 2001, s. 1–15. C. Mango zamieszcza reprodukcje mozaik z Madaby, z których jedna przedstawia Afrodytę, Adonisa, Hipolita i Fedrę (*New Religion, Old Culture*, w: *The Oxford History of Byzantium*, red. tenże, Oxford 2002, s. 96–120; por. też M. Mundell-Mango, *Madaba*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, red. A. Kazhdan, Oxford 1991, s. 1246.

(*cameo*)²¹. Omawiana mozaika jest przykładem fascynującej innowacji tematycznej – dekoracji w formie mapy²², która w opinii wielu jest w dodatku przykładem najlepszej, acz nie jedynej²³, mapy przed erą nowożytną kartografii²⁴. Spojrzenie na tę właśnie mozaikową mapę przywodzi na myśl współczesny projekt firmy Google. Nie byłoby to skojarzenie na wyrost, gdyż mozaikowa panorama z kościoła św. Jerzego²⁵, na której obok tradycyjnych motywów, jak fauna i „sceny z życia”²⁶, uwzględniono topografię miejsc świętych, może być uznana, do pewnego stopnia, za prekursora popularnego dziś internetowego projektu, wraz z jego usługą „Street view”²⁷. W tym krótkim komunikacie zajmę się tylko propagandową rolą mapy-posadzki.

* * *

Każda mapa to idea, a więc – idąc za greckim źródłosłowem – zmaterializowana forma lub kształt (ιδέα) wyobrażeń i sposobów postrzegania przestrzeni, czy terytorium, co zakłada, że twórcy map traktują opisywany obszar albo jako własny, albo strefę swoich wpływów lub zainteresowań. Obserwacja ta szczególnie dotyczy praktyki sporządzania map w przeszłości. W skrócie: jeśli mapa eksponowana była w miejscu dostępnym ogółowi, stanowiła *de facto* środek swoistej „propagandy”, bo przecież bez żadnego powodu jej nie upubliczniano²⁸. Socjolog powiedziałby, że taka mapa sama w sobie zawierała przekaz

²¹ Zob. L.-A. Hunt, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context: Remarks on Imagery, Donors and Mosaicists*, „Palestine Exploration Quarterly”, vol. 12, 1994, s. 107; por. P. Arad, *Christian Maps of the Holy Land. Images and Meanings*, Turnhout 2020, s. 13–32.

²² O innej mozaikowej mapie – w Turynie zob. E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel. A Medieval Mosaic Floor in Turin* „Proceedings of American Philosophical Society”, vol. 117, 1973, s. 343–373.

²³ W swej znakomitej dysertacji doktorskiej E.T. Eckersley daje wyczerpujący opis ośmiu innych mozaik z motywami geograficznymi: *Putting Christians on the Map: Topographic Mosaics from Late Antique Jordan as Representations of Authority and Status*, University of Louisville diss., Appendix I, s. 242–323 [Electronic Theses and Dissertations. Paper 2484: <https://ir.library.louisville.edu/etd/2484/> (dostęp 27.06.2021)].

²⁴ Zob. C. Delano-Smith, *Geography or Christianity? Maps of the Holy Land before AD 1000*, „Journal of Theological Studies”, vol. 42, 1991, s. 143–152; por. H. Goren, J. Faehndrich, B. Schelhaas i P. Weigel, *Mapping the Holy Land. The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine*, London 2017.

²⁵ Por. Ch. Jacob, *The Sovereign Map. Theoretical Approaches in Cartography throughout History*, Chicago – London 2006, s. 42.

²⁶ Por. L. Habas, *Daily Life in the Framework of Time and Place in the Mosaic Pavements of the Churches of Transjordan*, w: *Time, Space and People* [SOMA 2015], red. M. Arslam, Oxford 2018, s. 119–141.

²⁷ Uwzględnione szczegóły to, dla przykładu, łodzie na Morzu Martwym; ryby w rzece; mosty; dzikie zwierzęta (lew, gazyel); palmy; wreszcie ulice i budowle w Jerozolimie, np. bazylika Grobu Pańskiego (zburzona w XI w. i odbudowana przez krzyżowców) i kościół Nea; zob. Y. Tsafirir, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary...*, op. cit., s. 155–164.

²⁸ Uwaga ta dotyczy antycznych map rzymskich, por. C. Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor 1991, s. 110–114.

i w tym sensie miała (podobnie jak miewa nieraz i dziś) wymiar „ideologiczny” – niosła ze sobą przesłanie, które – choć mniej lub bardziej sprecyzowane – było wystarczająco czytelne²⁹. To właśnie *casus* posadзки z Madaby.

Na czym zatem dokładnie polega jej „ideologiczny” charakter? Ujmując rzecz w dużym skrócie, wynika on z uwzględnienia kontekstu historycznego i kulturowego³⁰. Mozaika – obok Συνέκδημος Hieroklesa³¹, mapy Kosmasa „Indikopleustesa” w jego *Topografii chrześcijańskiej* (Χριστιανική Τοπογραφία³²) i mozaikowej mapy z Nikopolis³³ – byłaby świadectwem zmiany w sposobie myślenia ówczesnych chrześcijan o Palestynie, która w ich przekonaniu zmieniła się już na dobre w schryścianizowaną „Ziemie Świętą” (‘sacred land’)³⁴. Sam fakt pojawienia się mozaikowej mapy z takimi, a nie innymi oznaczeniami (*legenda*) i greckimi napisami³⁵, wskazywał, że zmiana w sposobie myślenia wiernych o biblijnych terytoriach już się dokonała. Jej istotą było kulturowe „przejęcie”³⁶,

²⁹ Por. P. Donceel-Voûte, *La carte de Madaba: cosmographie, anachronisme et propagande*, „Revue Biblique”, vol. 95, 1988, s. 519–542; ogólnie O.A.W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, London 1985.

³⁰ Zob. K.C. Britt, *Early Christian Mosaics in Context*, w: *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, red. D.K. Pettegrew i inni, Oxford 2019, s. 275–294; teźże, *These Stones Can Still Speak: the Progress of Research on Late Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in the Eastern Mediterranean*, „Journal of Art Historiography”, vol. 5, 2011, s. 40.

³¹ W powstałym za Justyniana spisie wymieniono 64 eparchii i 923 miasta; por. P. Wesselingius, *Vetera Romanorum itineraria*, Amstelodami 1735; A. Burckhardt, *Hieroclis Syndecdemus*, Lipsiae 1893. Tradycja takich katalogów jest wcześniejsza i sięga co najmniej pierwszej poł. V w., jak zaświadcza *Notitia dignitatum*.

³² Por. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, s. 73–74; zob. N. Lozowsky, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, w: *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, red. K.A. Raaflaub i R.J.A. Talbert, Malden – Oxford, s. 311–329.

³³ O tej mapie zob. E. Kitzinger, *Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics I: Mosaics at Nikopolis*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 6, 1951, s. 81–122; por. Dilke, *Cartography in Byzantine Empire*, w: *History of Cartography...*, s. 261.

³⁴ Zob. K. Weitzmann, „Loca Sancta” and the Representational Arts of Palestine, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 28, 1974, s. 31–55 i S. MacCormack, „Loca sancta”: the Organization of Sacred Topography in Late Antiquity, w: *The Blessings of Pilgrimage*, red. R. Ousterhout, Urbana – Chicago 1990, s. 7–40; por. B. Caseau, *Sacred Landscapes*, w: *Interpreting Late Antiquity. Essays on Postclassical World*, red. G.W. Bowersock i inni, Cambridge–London 2001, s. 21–59. Pracą fundamentalną pozostaje monografia R.L. Wilkena, *Land Called Holly. Palestine in Christian History and Thought*, New Haven – London 1992. Jak przypomina E. Ben-Eliyahu, *Identity and Territory. Jewish Perceptions of Space in Antiquity*, Oakland (CA) 2019, s. 80, termin „Ziemia Święta” pojawił się już w II w. n.e. w *Dialogu z Żydem Tryfonem* Justyna Martyra.

³⁵ R. Ling, *Ancient Mosaics*, London 1998, s. 100 mówi o blisko 150 miejscach uwzględnionych na mapie. Zasadniczo mapa miała służyć greckojęzycznym chrześcijanom, co nie oznacza, iż byli to wyłącznie etniczni Grecy, por. R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Princeton 1995, s. 9–13. Zbiór napisów greckojęzycznych zebrał P.-L. Gatier, *Inscriptiones grecques de la Jordanie II: Région Centrale (Amman – Hesban – Madaba – Main – Dhiban) [Inscriptiones grecques de la Syrie XXI]*, Paris 1986.

³⁶ Na ten temat zob. J. Z. Smith, *To Take Place. Toward Theory of Ritual*, Chicago–London 1987, rozdz. 4.

by tak rzec, wieloetnicznego od stuleci obszaru³⁷, który w całości znalazł się teraz w obrębie chrześcijańskiej *ojkumene*³⁸. Proces, w ramach którego terytorium to uległo „kulturowej” chrystianizacji³⁹, sprawił, że relacje religijne w tamtym regionie⁴⁰ – choć nie jest to przedmiot tego komunikatu – uległy dalszej komplikacji⁴¹.

Czas powstania mozaiki – druga połowa VI w. – może być uznany z perspektywy dzisiejszej za symboliczną datę zakończenia długiego procesu chrystianizacji, który na dobre rozpoczął w epoce Konstantyna Wielkiego⁴², wraz z jego programem budowy świątyń w Jerozolimie⁴³ oraz słynną pielgrzymką cesarzowej Heleny Augusty do odnalezionego w roku 326 Grobu Pańskiego⁴⁴.

³⁷ Zob. A. Demsky, *Holy City and Holy Land as Viewed by Jews and Christians in the Byzantine Period: a Conceptual Approach to Sacred Space*, w: *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity*, red. A. Houtman i inni, Leiden – Boston 1998, s. 285; por. O. Irshai, *Confronting a Christian Empire: Jewish Life and Culture in the World of Early Byzantium*, w: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, red. R. Bonfil i inni, Leiden – Boston 2012, s. 18–19.

³⁸ S. Weingarten, *The Saint's Saints. Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden – Boston 2005, s. 193, mówi o “Appropriation of the Holy Land”, por. S.M. Yeager, *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge 2008, s. 1.

³⁹ Zob. J.A. Smith, “My Lord’s Native Land”: *Mapping the Christian Holy Land*, “Church History”, vol. 76, 2007, s. 1.

⁴⁰ Por. W.J.T. Mitchell, *Holy Landscape: Israel, Palestine, and the American Wilderness*, w: *Landscape and Power*, red. tenże, Chicago – London 2002, s. 262.

⁴¹ Por. M. Sartre, *Wschód rzymski*; tł. S. Rościcki, Wrocław 1997, s. 290–299 i 340–347; także Ch. Shepardson, *Syria, Syriac, Syrian. Negotiating East and West*, w: *A Companion to Late Antiquity*, red. P. Rousseau, Malden – Oxford 2009, s. 458, o ‘religious variety in Roman Syria’; zob. D. Krausmüller, *The “Greek East”: Christianity and the Provincial Elites*, w: *A Companion to Religion in Late Antiquity*, red. J. Lössl i N.J. Baker-Brian, Malden – Oxford 2018, s. 116; oraz E. O’Donnell Polyakow, *Constructions of Christian Identity and the Idea of the Holy Land: A Reciprocal Relationship*, “Israel Studies”, vol. 23, 2018, s. 177–195. Interesującą rekonstrukcję sytuacji w Palestynie w IX w. daje S. Griffith, *What Has Constantinople to Do with Jerusalem? Palestine in the Ninth Century: Byzantine Orthodoxy in the World of Islam*, w: *Byzantine in the Ninth Century: Dead or Alive?*, red. L. Brubaker, London – New York 1998, s. 181–194.

⁴² Zob. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*; tł. E. Bąkowska, Warszawa 1979, s. 305–308; por. E. Wipszycka, *Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska i H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 25; por. C. Hezser, “Travel and Mobility”, w: *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, red. eadem, Oxford 2010, s. 221.

⁴³ P.W.L. Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, Oxford 1990, s. 235–281; por. R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, New Haven – London 1984, s. 42–51; także A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*; tł. M. Kwiecień, Warszawa 2003, s. 77–78.

⁴⁴ O Helenie zob. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460*, Oxford 1982, s. 28–50. E. Jastrzębowska, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Warszawa 1988, s. 164, przypominając, iż pewne jest, że sam kościół, gdzie znajdowała się mozaika, powstał w VI w.; por. U. Lux, *Die Apostel-Kirche in Madaba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, vol. 84, 1968, s. 106–129, ilustr. 14–35. Jak wspomniałem, na mozaice uwzględniono już jerozolimską *Néa Ἐκκλησία*, konsekrowaną przez Justyniana w r. 543; por. Tsafirir, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary...*, op. cit., s. 155–163. Donner, *Mosaic Map of*

Jeśli przyjmiemy datowanie posadzki na drugą połowę VI w.⁴⁵, to w mozaikowym wyobrażeniu miejsc, gdzie żył i nauczał Chrystus oraz jego uczniowie⁴⁶, ujrzymy zwieńczenie długoletnich starań wielu pokoleń wiernych, aby prastare biblijne terytorium stało się „Ziemią Świętą”⁴⁷. Wysiłki te znalazły swoje apogeum za panowania cesarza Justyniana (527–565)⁴⁸, ‘the first Golden Age of Byzantine art’⁴⁹. Jednym z istotnych elementów tej długiej, rozłożonej w czasie sekwencji chrystianizacji Palestyny⁵⁰, były pielgrzymki do miejsc⁵¹, gdzie rozgrywały się zdarzenia znane chrześcijanom z pism Nowego Testamentu⁵².

Madaba..., op. cit., s. 21, mówi o drugiej połowie VI w. i jest to w zasadzie *communis opinio*; por. M. Avi-Jonah, *Madaba Mosaic Map*, op. cit.; także A. Madden, *A New Form of Evidence to Date the Madaba Map Mosaic*, “*Liber Annuus*”, vol. 62, 2012, s. 495–513.

- ⁴⁵ Według D. Bahata, *A New Suggestion for the Dating of the Madaba Mosaic*, w: *Eretz-Israel in the Madaba Map*, red. G. Barkay i E. Schiller, Jerusalem 1996, s. 74–75, mozaikę ułożono w drugiej połowie VII w.
- ⁴⁶ Por. C. Morris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West. From Beginnings to 1600*, Oxford 2000; zob. J. Magness, *The Archaeology of the Holy Land. From the Destruction of Solomon’s Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge 2012, s. 333.
- ⁴⁷ S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych I*; tł. J. Schwakopf, Warszawa 1987, s. 18 (NB: obwolucie tomu I tego wydania zdobi mozaikowy plan Jerozolimy); por. A. Walmsley, *Byzantine Palestine and Arabia*, w: *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. N. Christie i S.T. Loseby, Aldershot 1996, s. 126–158; również W. Liebeschuetz, *Late Antiquity (6th and 7th Centuries) in the Cities of the Roman Near East*, w: tenże, *East and West in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2015, s. 256–287.
- ⁴⁸ D. Talbot Rice, *Art of the Byzantine Era*, London 1997, s. 9, zwraca uwagę na fakt, że dla historyka sztuki panowanie Justyniana jest ważniejsze, gdyż z jego rządy były świadkiem „ofensywy” w propagowaniu chrześcijaństwa, by wymienić ‘ikoniczny’ kościół Mądrości Bożej (Αγία Σοφία) lub mozaiki w Rawennie (zob. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents*, London, s. 55–122); por. D. Krueger (*Christian Piety and Practice in the Sixth Century*, s. 281–315) i J.D. Alchermes (*Art and Architecture in the Age of Justinian*, s. 343–375) w: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. Maas, Cambridge 2005; także M. Mundell-Mango, *Byzantine Art and the Holy Land*, w: *Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*, red. J.A. Pjatnickij, London 2000, s. 34–39.
- ⁴⁹ Tak E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd–7th Century*, Cambridge 1977, s. 81.
- ⁵⁰ P. Arad, *Christian Maps of Holy Land...*, op. cit.; por. K. Klein, *A Christian Holy Land, 284–638 CE*, w: *The Oxford Illustrated History of the Holy Land*, red. R.G. Hoyland i H.G.M. Williamson, Oxford 2018, s. 141–167.
- ⁵¹ Za najwcześniejszą relację uchodzi *Itinerarium burdigalense* z lat 30-tych IV w., za najslawniejszą *Itinerarium Egerii* (koniec IV w.), por. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi III–VIII* [SEL 39], Vindobonae 1898; także J. Murphy-O’Connor, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide*, Oxford 2008, s. xviii; por. A. Kuelzer, *Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount of Sinai*, w: *Travel in the Byzantine World*, red. R. Macrides, Abingdon – New York 2017, s. 149. Znakomitym studium pozostaje tu artykuł O. Limor, “*Holy Journey*”: *Pilgrimage and Christian Sacred Landscape*, w: *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms*, red. eadem i G.G. Stroumsa, Turnhout 2006, s. 321–354; por. też. S. Runciman, *The Pilgrimages to Palestine before 1095*, w: *A History of the Crusades I*, red. K.M. Setton i W.M. Baldwin, Madison – London 1969, s. 68–80.
- ⁵² Warto polecić tu wprowadzenia: J. Elsnera i J.-P. Rubiésa, *Introduction*, w: *Voyages & Vision. Towards a Cultural History of Travel*, red. eadem, London 1999, s. 1–56, oraz J. Elsnera i I. Ruther-

Mozaika jest dokumentem i świadectwem zakończenia tego procesu – z chwilą jej powstania tradycja pobożnych wędrówek liczyła już co najmniej 350 lat⁵³. Z tego punktu widzenia mapa z Madaby, na równi z wieloma ówczesnymi naracjami literackimi⁵⁴, jest świadectwem fascynującym⁵⁵. Za sprawą mozaiki – „intended to instruct the faithful”⁵⁶ – umożliwiono wiernym spojrzenie na miejsca święte z przysłowiowego „lotu ptaka”, co musiało mieć przemożny wpływ nie tylko na przeżycia i metafizyczne odczucia wędrowców⁵⁷, ale w ich świadomości utrwalić koncepcję „Ziemi Świętej”. Warto w związku z tym przywrócić się temu, co antyczni nazwali „poetyką”⁵⁸ – a więc samemu medium⁵⁹ – i odpowiedzieć na pytanie, jak charakter materiału, z jakiego powstała mapa, ów „kamienny dywan”⁶⁰, zdeterminował to, co na nim pokazano.

Za podstawę rekonstrukcji Ziemi Świętej posłużył posadzkarzom⁶¹, jak się dziś uważa, napisany w pierwszej połowie IV w. *Słownik nazw* Euzebiusza

---

forda, *Introduction*, w: *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity. Seeing the Gods*, red. eidem, Oxford 2005, s. 1–38.

⁵³ Sasanidzi zdobyli Jerozolimę w r. 614, a muzułmanie w 638 r.; por. R. Schick, *Christian Communities...*, op. cit., rozdz. II–IV, s. 20–84; por. R.L. Wilken, *Byzantine Palestine: A Christian Holy Land*, „Biblical Archaeologist”, vol. 51, 1988, s. 214; zob. A. Witkowska, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europie*, w: *Peregrinationes*, s. 13, i R. Cormack, *Byzantine Art*, Oxford 2018, s. 57. Nie oznacza to, że po roku 638 pielgrzymki ustały; zob. B. Kötting, *Peregrinatio religiosa*, Münster 1950; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d’Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985; ostatnio A. Külzer, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Frankfurt am Main 1994, s. 279–420 (przekład świadectw późniejszych) i G. Bowman, *Contemporary Christian Pilgrimage to the Holy Land*, w: *The Christian Heritage in the Holy Land*, red. A. O’Mahony i inni, London 1995, s. 288–309.

⁵⁴ O ekfrastycznym charakterze źródeł nieliterackich, zob. P. Brown, *Images as Substitute of Writing*, w: *East and West: Modes of Communication*, red. E. Chrysos i I. Wood, Leiden – Boston – Köln 1999, s. 15–34; por. L. James L. i R. Webb, *To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places: Ekphrasis and Art in Byzantium*, „Art History”, vol. 14, 1991, s. 8, i L. James, *Art and Text in Byzantium*, w: *Art and Text in Byzantine Culture*, red. eadem, Cambridge 2007, s. 2.

⁵⁵ Por. J.W. Drijvers, ‘Travel and Pilgrim Literature’, w: S. McGill i E.J. Watts (red.), *A Companion to Late Antique Literature*, Malden – Oxford 2018, s. 359–372.

⁵⁶ Zob. O.A.W. Dilke, ‘Cartography in the Byzantine Empire’, w: J.B. Harley i D. Woodward (red.), *The History of Cartography I*, Chicago – London 1987, s. 265; L. Smart, *Maps That Made History. The Influential, the Eccentric and the Sublime*, Toronto 2004, s. 11, mówi o ‘an intended audience’.

⁵⁷ Zob. E. Borsook, *Rhetoric or Reality: Mosaics as Expressions of a Metaphysical Idea*, „Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz”, vol. 44, 2000, s. 2–18.

⁵⁸ Platon, *Conv.* 205b–205c.

⁵⁹ Wprowadzeniem byłaby praca H.M. Franks, *The World Underfoot. Mosaics and Metaphor in the Greek Symposium*, Oxford 2018.

⁶⁰ Określenie Claudine Dauphin, *Carpets of Stone: The Graeco-Roman Legacy in the Levant*, „Classics Ireland”, vol. 4, 1997, s. 1–32.

⁶¹ O nich zob. P. Thomsen, *Der Künstler der Mosaikkarte von Madaba*, „Byzantinische Zeitschrift”, vol. 30, 1929–1930, s. 597–601; ogólnie C. Balmelle i J.-P. Darmon, *L’artisan-mosaïste dans l’antiquité tardive: réflexions à partir des signatures*, w: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age I*, red. X. Barrat i Altet, Paris 1986, s. 235–249.

z Cezarei, który zawierał również plan Palestyny⁶². Mimo że mozaika, ufundowana zapewne przez ówczesnego biskupa Madaby i wiernych⁶³, wzbudza podziw skrupulatnością, starannością i kolorystyką⁶⁴, to wiadomo, iż nie oddaje wiernie topografii biblijnego terytorium i krajobrazu; nie taki był cel twórców⁶⁵. Dla przykładu, skala poszczególnych obszarów lub miejscowości nie jest ta sama⁶⁶: Jerozolima, jak zauważono, zajmuje nieproporcjonalnie dużo miejsca⁶⁷. Znajduje się w centrum mozaiki⁶⁸. Nie jest to przypadek⁶⁹, ponieważ pielgrzym powinien był dojrzeć detale sakralnej architektury miasta, by móc się z nimi identyfikować⁷⁰. Z drugiej strony, nie wszystkie miejsca w samym mieście miały być widoczne, bo Wzgórza Świątynnego, gdzie stały ruiny zburzonej w roku 70 n.e. Świątyni, zabrakło na mapie, co jednoznacznie sugeruje świadomą selekcję w doborze elementów.

⁶² Περί τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τῶν ἐν τῇ Θεῖα Γραφῇ powstało przed r. 340 i zostało przełożone przez św. Hieronima na j. łaciński ok. 390 r.; por. E. Klosterman, *Eusebius, Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* [GCS 11.1], Leipzig 1904; zob. P. Thomsen, *Loca Sancta. Verzeichnis der im 1. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Erwaehuten Ortschaften Palästinas*, Halle 1907; D.R. French, *Mapping Sacred Centers: Pilgrimage and the Creation of Christian Topographies in Roman Palestine*, w: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie II*, Münster 1995, s. 792–797; por. L. Di Segni, *The 'Onomasticon' of Eusebius and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary 1897–1997...*, op. cit., s. 114–120; także J. Stenger, *Eusebius and the Geography of the Holy Land*, w: *Brill's Companion to Ancient Geography*, red. S. Bianchetti i inni, Leiden – Boston 2015, s. 381–398; zob. R. Rubin, *Portraying the Land. Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*, Berlin–Boston 2018, s. xxiii. Sceptyczny co do wpływu dzieła Euzebiusza pozostaje G.W. Bowersock, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam*, Cambridge–London 2006, s. 17–19.

⁶³ Por. M. Piccirillo, *The Activity of the Mosaicists of the Diocese of Madaba at the Time of Bishop Sergius in the Second Half of the Sixth Century AD*, „*Studies in History and Archaeology of Jordan*”, vol. 5, 1995, s. 391–398.

⁶⁴ Jej pierwotne wymiary to 22×7 m.

⁶⁵ Por. Y. Tsafirir, *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.*, „*Dumbarton Oaks Papers*”, vol. 40, 1986, s. 137.

⁶⁶ Np. skala Judei to 1:15 000, Jerozolimy – 1:1 650.

⁶⁷ Zob. ryc. 1. O Jerozolimie zob. H. Geva i M. Avi-Johah, *Jerusalem. The Byzantine Period*, w: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land II*, red. E. Stern, Jerusalem 1993, s. 768–785; por. M.A. Frazer, *Holy Sites Representations*, w: *The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, red. K. Weitzmann, New York 1979, s. 564–591. Na podobnej zasadzie Jerozolima zajmuje centralne miejsce na słynnej *mappa mundi* z katedry w Hereford (koniec XIII – pocz. XIV w.) i jak wskazuje P. Kochanek (*Winiety metropolii pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „*Vox Patrum*”, vol. 64, 2014, s. 264), miało to swoją wymowę ideologiczną.

⁶⁸ Zjawisko to ujął zwięźle M. Eliade, *The Sacred & the Profane. The Nature of Religion*, New York 1987, s. 42, „*Our world is always situated at the center*”.

⁶⁹ Zob. C. Luckhardt, *The Charisma of Distant Places. Travel and Religion in the Early Middle Ages*, Abingdon – New York 2020, s. 55; por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, Oxford 2008, s. 1.

⁷⁰ O identyfikacji zob. B. Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred. The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley 2005, s. 95–97; por. D. Deliyannis, H. Dey i P. Squatriti, *Fifty Early Medieval Things. Materials of Culture in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Ithaca – London 2019, s. 85; także P. Arad, *Cultural Landscape*, w: *Maps and Travel...*, op. cit., s. 76.

1 - JERUSALEM	١ - القدس
2 - BETHLEHEM	٢ - بيت لحم
3 - DEAD SEA	٣ - البحر الميت
4 - JORDAN RIVER	٤ - نهر الأردن
5 - JERICHO	٥ - أريحا
6 - JACOB'S WELL	٦ - بئر يعقوب
7 - MEDITERRANEAN SEA	٧ - البحر الأبيض المتوسط
8 - MOUNT SINAI	٨ - جبل سيناء
9 - NILE DELTA	٩ - نهر النيل
10 - KARAK (KYRIAKOPOLIS)	١٠ - الكرك
11 - ST. LOT'S MONASTERY	١١ - دير القديس لوط
12 - HEBRON	١٢ - الخليل

1 - JERUSALEM
2 - BETHLEHEM
3 - DAS TOTE MEER
4 - JORDAN FLUSS
5 - JERICHO
6 - JACOBS BRUNNEN
7 - DAS MITTEL MEER
8 - SINAI BERG
9 - NIL DELTA
10 - KARAK (KYRIAKOPOLIS)
11 - ST. LOT KLOSTER
12 - HEBRON

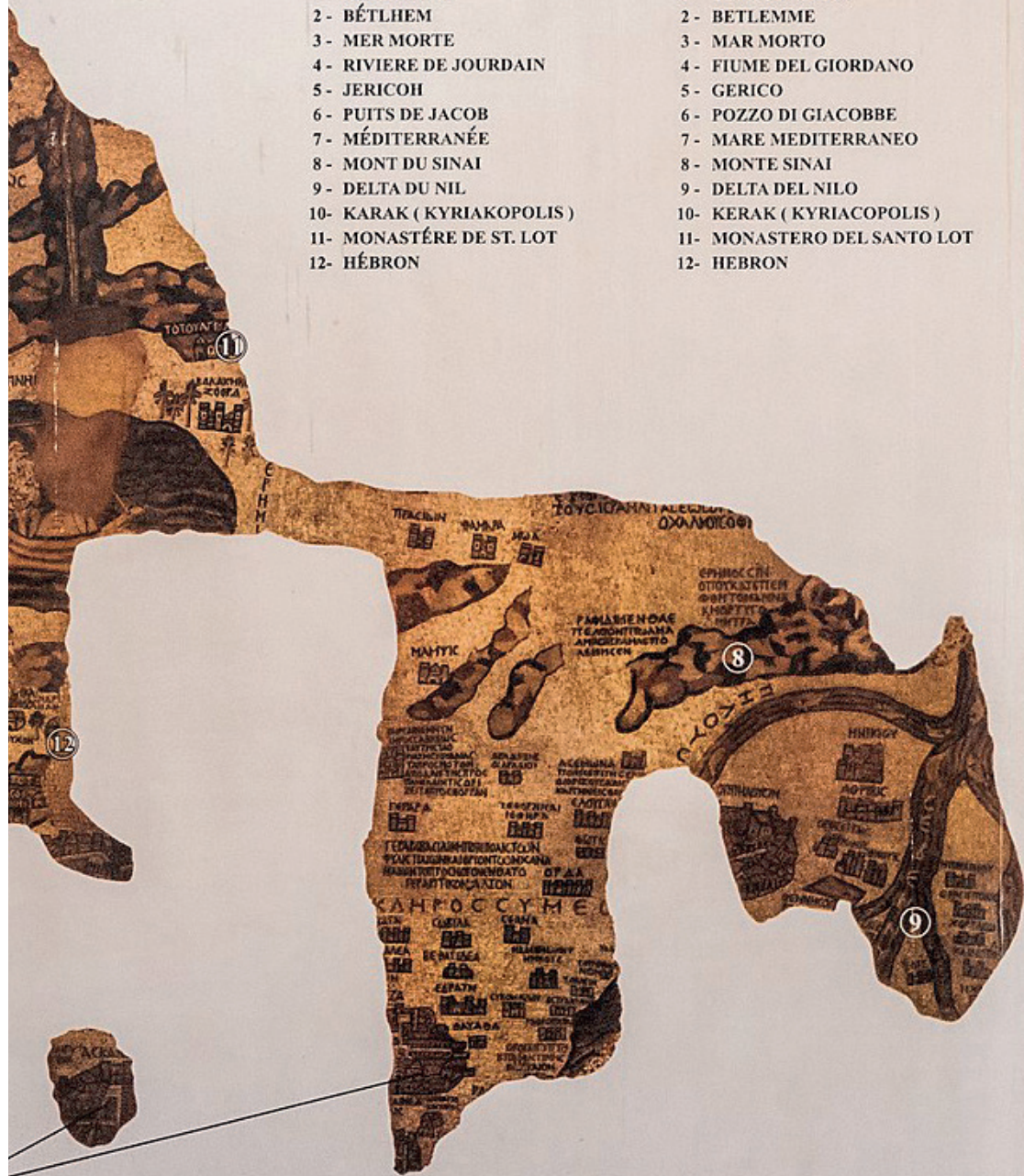
1 - JERUSALEN
2 - BELEN
3 - MAR MUERTO
4 - RIO JORDANO
5 - GERICO
6 - EL POZO DE JACOB
7 - EL MEDITERRANEO
8 - EL MONTE SINAI
9 - DELTA DEL NILO
10 - KARAK
11 - MONASTERIO SAN LOT
12 - HEBRON

MOSAIC MAP PHOTO AT GREEK ORTHODOX C

Ryc. 1. Reprodukcyjna mapy z Madaby wykonana w 2010 r. przez B. Gagnona (https://en.wikipedia.org/wiki/Madaba_Map#/media/File:Madaba_Map_reproduction.jpg.) Zaznaczone miejsca to: 1 – Jerozolima; 2 – Betlejem; 3 – Morze Martwe; 4 – rzeka Jordan; 5 – Jerycho; 6 – Studnia Jakuba; 7 – Morze Śródziemne; 8 – Synaj; 9 – delta Nilu; 10 – Kerak; 11 – klasztor św. Lota; 12 – Hebron

- 1 - JÉRUSALEM
- 2 - BÉTLHEM
- 3 - MER MORTE
- 4 - RIVIERE DE JOURDAIN
- 5 - JERICOH
- 6 - PUIITS DE JACOB
- 7 - MÉDITERRANÉE
- 8 - MONT DU SINAI
- 9 - DELTA DU NIL
- 10- KARAK (KYRIAKOPOLIS)
- 11- MONASTÈRE DE ST. LOT
- 12- HÉBRON

- 1 - GERUSALEMME
- 2 - BETLEMME
- 3 - MAR MORTO
- 4 - FIUME DEL GIORDANO
- 5 - GERICO
- 6 - POZZO DI GIACOBBE
- 7 - MARE MEDITERRANEO
- 8 - MONTE SINAI
- 9 - DELTA DEL NILO
- 10- KERAK (KYRIACOPOLIS)
- 11- MONASTERO DEL SANTO LOT
- 12- HEBRON

CHURCH OF ST. GEORGE - MADABA - JORDAN

Drugim, charakterystycznym rysem mozaiki jest sielankowa natura „krajobrazu” Ziemi Świętej⁷¹, zgodnie z tradycją mozaik antycznych⁷², by przypomnieć tylko te z Palestyny, Pompejów i Rzymu⁷³. Naśladowanie tradycji starożytnej miało w tym wypadku konsekwencje, gdyż w ten oto sposób mapa Ziemi Świętej nie była li tylko zwykłą mapą, ale w zamyśle twórców wprowadzała pielgrzymy w przyjazny, familiarny, „nasz” krajobraz: stawała się ilustracją⁷⁴; angażując wzrok patrzącego⁷⁵, sugerowała automatycznie, że znalazł się u siebie, na swoim terytorium. Mozaika, wraz z jej detalami topograficznymi, była więc jednym ze „sposobów komunikacji” („ways of communication”) pomiędzy członkami jednej wspólnoty religijnej⁷⁶; stała się nie tylko zażytkiem „sztuki pielgrzymkowej”⁷⁷, ale integralnym składnikiem ‘a Christian Holy Land’⁷⁸; była artefaktem, którego obecność pogłębiała i wzmacniała u widza doświadczenie świętości⁷⁹.

* * *

W tytule tego artykułu pojawia się łaciński termin „legenda” („rzeczy, które trzeba przeczytać”), pod którym rozumiane są niezbędne objaśnienia do mapy – pomoc dla patrzącego, w jaki sposób powinien interpretować naniesione na jej powierzchnię znaki i skróty. Ta z Madaby pełna jest takich znaków; były one oczywiste dla ówczesnych wyznawców-odbiorców,⁸⁰ choć niekonieczne

⁷¹ Na ten temat zob. B. Leyerle, *Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives*, „Journal of American Academy of Religion”, vol. 64, 1996, s. 119–143.

⁷² Zob. R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London – New York 2000, s. 62.

⁷³ Zob. Dunbabin, *Mosaics of Greek and Roman World...*, op.cit., i B. Andreae, *Antike Bildmosaiken*, Mainz am Main 2003, s. 79–126. Podobne, „nilowe” mozaiki w Domu Nilu w Seforis i Bazylice Rozmnożenia Chleba w Tabdze, są dziś przedmiotem podziwu historyków sztuki; por. Hachlili, *Iconographic Elements...*, op. cit., s. 106–120; teje, *Ancient Mosaic Pavements...*, op. cit.

⁷⁴ Na ten temat zob. K. Zalewska, *Średniowieczne mapy ilustrowane – problemy i postulaty badawcze*, „Ikonothea”, vol. 7, 1994, s. 5–25.

⁷⁵ Określenie A.M. Yasin – „engaging the senses” – byłoby tu adekwatne: *Sacred Space and Visual Art*, w: *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. Johnson, Oxford 2012, s. 947.

⁷⁶ Jak zauważył E.J. Aiken, *Scriptural Geography. Portraying the Holy Land*, London 2009, s. 1, Ziemia Święta stała się „A space mapped by exclusivist ideologies of religious apologetics”.

⁷⁷ Ich przykłady opisał G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington 1982.

⁷⁸ Talgam, *Mosaics of Faith...*, op. cit., s. IX i XIV; por. M. Jeschke, *Rethinking Holy Land. A Study in Salvation Geography*, Scottsdale – Waterloo, s. 112–114.

⁷⁹ Na ten temat zob. R. Ousterhout, *The Sanctity of Place and the Sanctity of Buildings: Jerusalem versus Constantinople*, w: *Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium*, red. B.D. Wescoat i R.G. Ousterhout, Cambridge 2012, s. 300; także S.V. Leatherbury, *Christian Wall Mosaics and the Creation of Sacred Space*, w: *Routledge Handbook of Early Christian Art...*, op. cit., s. 86–103.

⁸⁰ Zob. uwagi R. Warlanda na temat ‘knowledgeable viewers’: *Defining Space: Abstraction, Symbolism and Allegory on Display in Early Byzantine Art*, w: *Envisioning Worlds in Late Antique Art*, red. C. Olovsson, Berlin – Boston 2019, s. 120–136.

wszystkie z nich są równie oczywiste dla nas⁸¹. Jak każda mapa, i ta miała również czysto informacyjny charakter, tego nie negujemy. Jednak kontekst historyczny sprawił⁸², że jako taki, zabytek ten pozostaje intrygującym świadectwem – dokumentem mentalności ówczesnych wiernych oraz sposobu, w jaki myśleli o terytorium geograficznym; była wyrazem „myślenia kategoriami kartograficznymi”⁸³; nade wszystko zaś – świadectwem, przykładem i dowodem identyfikacji z tym obszarem⁸⁴.

Literatura

- Aiken E.J., 2009, *Scriptural Geography. Portraying the Holy Land*, London.
- Alchermes J.D., 2005, *Art and Architecture in the Age of Justinian*, w: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. Maas, Cambridge, s. 343–375.
- Andreae B., 2003, *Antike Bildmosaiken*, Mainz am Rhein.
- Arad P., 2019, *Cultural Landscape in Christian and Jewish Maps of the Holy Land*, w: *Maps and Travel in the Middle Ages*, red. I. Baumgärtner i inni, Berlin – Boston, s. 74–90.
- Arad P., 2020, *Christian Maps of the Holy Land. Images and Meanings*, Turnhout.
- Bahat D., 1996, *A New Suggestion for the Dating of the Madaba Mosaic*, w: *Eretz-Israel in the Madaba Map*, red. G. Barkay, E. Schiller, Jerusalem, s. 74–75.
- Balty J., 1986, *Die antiken Mosaiken in Syrien und in Jordanien*, w: *Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, red. M. Piccirillo, Wien, s. 127–137.
- Balty J., 1995, *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, iconographie, interprétation*, Paris.
- Balmelle C., Darmon J.-P., 1986, *L'artisan-mosaïste dans l'antiquité tardive: réflexions à partir des signatures*, w: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age I*, red. X. Barrat, Altet, Paris, s. 235–249.
- Ben-Eliyahu E., 2019, *Identity and Territory. Jewish Perceptions of Space in Antiquity*, Oakland (CA).
- Bitton-Ashkelony B., 2005, *Encountering the Sacred. The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley.

---

⁸¹ Trudność współczesnego badacza polega także na tym, że w przeciwieństwie do literackich opisów innych budowli wschodniego cesarstwa – na czele z ekfrazami świątyń Αγία Σοφία u Prokopiusza i Silencjariusza, lub Άγιοι Απόστολοι u Konstantyna z Rodos i Mesaritesa (zob. R. Webb, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in “Ekphrasis” of Church Buildings*, “Dumbarton Oaks Papers”, vol. 53, 1999, s. 60) – nie ma pisemnych objaśnień do mapy.

⁸² Por. L.-A. Hunt, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context*, op. cit., s. 106–126.

⁸³ By przytoczyć podtytuł książki S.F. Johnsona: *Literary Territory. Cartographical Thinking in Late Antiquity*, Oxford 2016.

⁸⁴ Por. L. Perrone, “Rejoice Sion, Mother of All Churches”: *Christianity in the Holy Land during the Byzantine Era*, w: *Christians and Christianity in Holy Land...*, op. cit., s. 141–173.

- Bowersock G.W., 1998, *The Rich Harvest of Near Eastern Mosaics*, "Journal of Roman Archaeology", vol. 11, s. 693–699.
- Bowersock G.W., 2001, *Recapturing the Past in Late Antiquity*, „Mediterraneo Antico”, vol. 4, s. 1–15.
- Bowersock, G.W., 2006, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam*, Cambridge–London.
- Bowman G., 1995, *Contemporary Christian Pilgrimage to the Holy Land*, w: *The Christian Heritage in the Holy Land*, red. A. O’Mahony i inni, London, s. 288–309.
- Borsook E., 2000, *Rhetoric or Reality: Mosaics as Expressions of a Metaphysical Idea*, „Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz”, vol. 44, s. 2–18.
- Borsook E., *Mosaic*, 2010, w: *The Classical Tradition*, red. A. Grafton i inni, Cambridge–London, s. 601–602.
- Brett G., 1942, *The Mosaic of the Great Palace in Constantinople*, "Journal of Warburg and Courtauld Institutes", vol. 5, s. 34–43.
- Britt K.C., 2011, *These Stones Can Still Speak: the Progress of Research on Late Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in the Eastern Mediterranean*, "Journal of Art Historiography", vol. 5, s. 1–42.
- Britt K.C., 2019, *Early Christian Mosaics in Context*, w: *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, red. D.K. Pettegrew i inni, Oxford, s. 275–294.
- Brown P., 1999, *Images as Substitute of Writing*, w: *East and West: Modes of Communication*, red. E. Chrysos, I. Wood, Leiden – Boston – Koln, s. 15–34.
- Cameron A., 2003, *Późne cesarstwo rzymskie*; tł. M. Kwiecień, Warszawa.
- Caseau B., 2001, *Sacred Landscapes*, w: *Interpreting Late Antiquity. Essays on Postclassical World*, red. G.W. Bowersock i inni, Cambridge–London, s. 21–59.
- Chatzidakis N., 1994, *Byzantine Mosaics*, Athens.
- Clermont-Ganneau Ch., 1897, *The Mâdeba Mosaic*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 29, s. 213–225.
- Connor C.L., 2016, *Saints and Spectacle. Byzantine Mosaics in Their Cultural Setting*, Oxford.
- Cormack R., 2008, *Wall Painting and Mosaics*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. E. Jeffreys i inni, Oxford, s. 385–396.
- Cormack R., 2018, *Byzantine Art*, Oxford.
- Dauphin C., 1980, *Mosaic Pavements as an Index of Prosperity and Fashion*, „Levant”, vol. 12, s. 112–134.
- Dauphin C., 1987, *Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Mentalities*, „Byzantion”, vol. 48, s. 10–34.
- Dauphin C., 1997, *Carpets of Stone: The Graeco-Roman Legacy in the Levant*, "Classics Ireland", vol. 4, 1–32.

- Delano-Smith C., 1991, *Geography or Christianity? Maps of the Holy Land before AD 1000*, "Journal of Theological Studies", vol. 42, s. 143–152.
- Deliyannis D., Dey H., Squatriti P., 2019, *Fifty Early Medieval Things. Materials of Culture in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Ithaca – London.
- Demsky A., 1998, *Holy City and Holy Land as Viewed by Jews and Christians in the Byzantine Period: a Conceptual Approach to Sacred Space*, w: *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity*, red. A. Houtman i inni, Leiden – Boston, s. 285–296.
- Demus O., 1953, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London.
- Di Segni L., 1999, *The 'Onomasticon' of Eusebius and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary...*, s. 114–120.
- Dilke O.A.W., 1985, *Greek and Roman Maps*, London.
- Dilke O.A.W., 1987, *Cartography in the Byzantine Empire*, w: *The History of Cartography I*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago – London, s. 258–275.
- Donceel-Voûte P., 1988, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban*, Louvain.
- Donceel-Voûte P., 1988, *La carte de Madaba: cosmographie, anachronisme et propagande*, „Revue Biblique”, vol. 95, s. 519–542.
- Donner H., Cüppers H., 1977, *Die Mosaikkarte von Madaba I. Tafelband*, Wiesbaden.
- Donner H., 1992, *The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide*, Kampen.
- Drijvers J.W., 2018, *Travel and Pilgrim Literature*, w: *A Companion to Late Antique Literature*, red. S. McGill, E.J. Watts, Malden – Oxford, s. 359–372.
- Dunbabin K.M.D., 1977, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford.
- Dunbabin K.M.D., 1999, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.
- Eckersley T.E., 2016, *Putting Christians on the Map: Topographic Mosaics from Late Antique Jordan as Representations of Authority and Status*, University of Louisville diss. [Electronic Theses and Dissertations. Paper 2484: <https://ir.library.louisville.edu/etd/2484/> (dostęp 20.06.2021)].
- Edson E., 2018, *Madaba Map*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity II*, red. O. Nicholson, Oxford, s. 935.
- Eliade M., 1987, *The Sacred & the Profane. The Nature of Religion*, New York.
- Elsner J., Rubiés J.-P., 1999, *Introduction*, w: *Voyages & Vision. Towards a Cultural History of Travel*, red. idem, London, s. 1–56.
- Elsner J., Rutherford I., 2005, *Introduction*, w: *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity. Seeing the Gods*, red. idem, Oxford, s. 1–38.
- Franks H.M., 2018, *The World Underfoot. Mosaics and Metaphor in the Greek Symposium*, Oxford.

- Frazer M.A., 1979, *Holy Sites Representations*, w: *The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, red. K. Weitzmann, New York, s. 564–591.
- French D.R., 1995, *Mapping Sacred Centers: Pilgrimage and the Creation of Christian Topographies in Roman Palestine*, w: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie II*, Münster, s. 792–797.
- Gatier P.-L., 1986, *Inscriptiones grecques de la Jordanie II: Région Centrale (Amman – Hesban – Madaba – Main – Dhiban)* [*Inscriptiones grecques de la Syrie XXI*], Paris.
- Geyer P., 1898, *Itinera Hierosolymitana saeculi III–VIII* [SEL 39], Vindobonae.
- Geva H., Avi-Johah M., 1993, *Jerusalem. The Byzantine Period*, w: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land II*, red. E. Stern, Jerusalem, s. 768–785.
- Gold V.R., 1958, *The Mosaic Map of Madaba*, “Biblical Archaeologist”, vol. 21, s. 49–71.
- Goren H., Faehndrich J., Schelhaas B., Weigel P., 2017, *Mapping the Holy Land. The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine*, London.
- Grabar A., 1966, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, London.
- Gregory, C.R., 1898, *The Mādaba Map*, “Biblical World”, vol. 12, s. 244–250.
- Griffith S., 1998, *What Has Constantinople to Do with Jerusalem? Palestine in the Ninth Century: Byzantine Orthodoxy in the World of Islam*, w: *Byzantine in the Ninth Century: Dead or Alive?*, red. L. Brubaker, London – New York, s. 181–194.
- Habas L., 2018, *Daily Life in the Framework of Time and Place in the Mosaic Pavements of the Churches of Transjordan*, w: *Time, Space and People* [SOMA 2015], red. M. Arslam, Oxford, s. 119–141.
- Hachlili R., 1998, *Iconographic Elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, “Palestine Exploration Quarterly”, vol. 130, s. 106–120.
- Hachlili R., 2009, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends. Selected Studies*, Leiden – Boston.
- Hezser C., 2010, *Travel and Mobility*, w: *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, red. idem, Oxford, s. 210–229.
- Hunt E.D., 1982, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460*, Oxford 1982.
- Hunt L.-A., 1994, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context: Remarks on Imagery, Donors and Mosaicists*, “Palestine Exploration Quarterly”, vol. 12, s. 106–126.
- Irshai O., 2012, *Confronting a Christian Empire: Jewish Life and Culture in the World of Early Byzantium*, w: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, red. R. Bonfil i inni, Leiden – Boston, s. 17–64.

- Iwaszkiewicz P., Starowieyski M., 1996, *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*, Kraków.
- Jacob Ch., 2006, *The Sovereign Map. Theoretical Approaches in Cartography throughout History*, Chicago – London.
- Jacoby A., 1905, *Das geographische Mosaik von Madaba*, Dieterich.
- James L., 2007, *Art and Text in Byzantium*, w: *Art and Text in Byzantine Culture*, red. eadem, Cambridge, s. 1–12.
- James L., 2017, *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century*, Cambridge.
- James L., Webb R., 1991, *To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places: Ekphrasis and Art in Byzantium*, “Art History”, vol. 14, s. 1–17.
- Jastrzębowska E., 1988, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Warszawa.
- Jensen R.M., 2000, *Understanding Early Christian Art*, London – New York.
- Jeschke M., 2005, *Rethinking Holy Land. A Study in Salvation Geography*, Scottsdale – Waterloo.
- Johnson S.F., 2016, *Literary Territory. Cartographical Thinking in Late Antiquity*, Oxford.
- Kaplan M., 2002, *Les saints en pèlerinage à l'époque mésobyzantine (7e-12e siècles)*, “Dumbarton Oaks Papers”, vol. 56, s. 109–127.
- Kitzinger E., 1951, *Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics I: Mosaics at Nikopolis*, “Dumbarton Oaks Papers”, vol. 6, s. 81–122.
- Kitzinger E., 1965, *Israeli Mosaics of the Byzantine Period. Introduction*, New York.
- Kitzinger E., 1973, *World Map and Fortune's Wheel. A Medieval Mosaic Floor in Turin*, “Proceedings of the American Philosophical Society”, vol. 117, s. 343–373.
- Kitzinger, E., 1977, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd–7th Century*, Cambridge.
- Klein K., 2018, *A Christian Holy Land (284–368)*, w: *The Cambridge Illustrated History of Holy Land*, red. R.G. Hoyland, H.G.M. Williamson, Cambridge, s. 141–167.
- Klosterman E., 1904, *Eusebius, Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* [GCS 11/1], Leipzig.
- Kochanek P., 2014, *Winiety metropolii pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum”, vol. 64, s. 213–296.
- Koikylides K., 1897, *Ὁ ἐν Μαδθηβᾶ μωσαικὸς καὶ γεωγραφικὸς περὶ Συρίας, Παλαστίνης, καὶ Αἰγύπτου χάρτης*, Jerusalem.
- Krausmüller D., 2018, *The „Greek East: Christianity and the Provincial Elites*, w: *A Companion to Religion in Late Antiquity*, red. J. Lössl, N.J. Baker-Brian, Malden – Oxford, s. 115–134.
- Kötting B., 1950, *Peregrinatio religiosa*, Münster.
- Krueger D., 2005, *Christian Piety and Practice in the Sixth Century*, w: *The Cambridge companion to the Age of Justinian*, Cambridge, s. 281–315.

- Külzer A., 1994, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Frankfurt am Main.
- Kuelzer A., 2017, *Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount of Sinai*, w: *Travel in the Byzantine World*, red. R. Macrides, Abingdon – New York, s. 149–164.
- Lagrange M.-J., 1897, *La mosaïque géographique de Madaba*, „Revue Biblique”, vol. 6, s. 165–184.
- Leal B., 2018, *A Reconsideration of the Madaba Map*, „Gesta”, vol. 57, s. 123–143.
- Leatherbury S.V., 2018, *Christian Wall Mosaics and the Creation of Sacred Space*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, red. R.M. Jensen, M.D. Ellison, Abingdon – New York, s. 86–103.
- Leyerle B., 1996, *Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives*, „Journal of American Academy of Religion”, vol. 64, s. 119–143.
- Liebeschuetz W., 2015, *Late Antiquity (6th and 7th Centuries) in the Cities of the Roman Near East*, w: tenże, *East and West in Late Antiquity*, Leiden – Boston, s. 256–287.
- Limor O., 2006, „*Holy Journey*”: *Pilgrimage and Christian Sacred Landscape*, w: *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms*, red. eadem, G.G. Stroumsa, Turnhout, s. 321–354.
- Ling R., 1998, *Ancient Mosaics*, London.
- Linsinbarth A., 2014, *Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, Warszawa, s. 93–110.
- Lozowsky N., 2010, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, w: *Geography and Ethnography. Preceptions of the World in Pre-Modern Societies*, red. K.A. Raaflaub, R.J.A. Talbert, Malden – Oxford, s. 311–329.
- Luckhardt C., 2020, *The Charisma of Distant Places. Travel and Religion in the Early Middle Ages*, Abingdon – New York.
- Lux U., 1968, *Die Apostel-Kirche in Madeba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” vol. 84, s. 106–129.
- MacCormack S., 1990, „*Loca sancta*”: *the Organization of Sacred Topography in Late Antiquity*, w: *The Blessings of Pilgrimage*, red. R. Ousterhout, Urbana – Chicago, s. 7–40.
- MacMullen R., 1984, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, New Haven – London.
- Maguire H., 1987, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, University Park – London.
- Madden A. M., 2012, *Corpus of Byzantine Church Mosaic Pavements from Israel and the Palestinian Territories*, Leuven.

- Madden A., 2012, *A New Form of Evidence to Date the Madaba Map Mosaic*, "Liber Annuus", vol. 62, s. 495–513.
- Magness J., 2012, *The Archaeology of the Holy Land. From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge.
- Mango C., 1986, *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents*, Toronto – Buffalo – London.
- Mango C., 2002, *New Religion, Old Culture*, w: *The Oxford History of Byzantium*, red. tenże, Oxford, s. 96–114.
- Maraval P., 1985, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris.
- Meimaris Y., 1999, *The Discovery of the Madaba Mosaic Map. Mythology and Reality*, w: *The Madaba Map Centenary 1897–1997...*, Jerusalem, s. 25–36.
- Mitchell W.J.T., 2002, *Holy Landscape: Israel, Palestine, and the American Wilderness*, w: *Landscape and Power*, red. tenże, Chicago – London, s. 261–290.
- Morris C., 2000, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West. From Beginnings to 1600*, Oxford.
- Mundell-Mango M., 1991, *Madaba*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, red. A. Kazhdan, Oxford, s. 1246.
- Mundell-Mango M., 2000, *Byzantine Art and the Holy Land*, w: *Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*, red. J.A. Pjatnickij, London, s. 34–39.
- Mundell-Mango M., 2002, *Pilgrimages*, w: *Oxford History of Byzantium*, red. C. Mango, Oxford, s. 115–120.
- Murphy-O'Connor J., 2008, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide*, Oxford.
- Negev A., 1976, *Madaba*, w: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, red. R. Stilwell i inni, Princeton, s. 541.
- Nicolet C., 1991, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor.
- O'Callaghan R.T., 1953, *Madaba (Carte de)*, w: *Dictionnaire de la Bible*, Supplement 5, Paris, kol. 626–704.
- O'Donnell Polyakow E., 2018, *Constructions of Christian Identity and the Idea of the Holy Land: A Reciprocal Relationship*, "Israel Studies", vol. 23, s. 177–195.
- Ousterhout R., 2009, „*Sweetly Refreshed in Imagination*”: *Remembering Jerusalem in Words and Images*, "Gesta", vol. 48, s. 153–168.
- Ousterhout R., 2012, *The Sanctity of Place and the Sanctity of Buildings: Jerusalem versus Constantinople*, w: *Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium*, red. B.D. Wescoat, R.G. Ousterhout, Cambridge, s. 281–305.
- Ovadia A., 1970, *Corpus of Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn.

- Ovadia R. i A., 1987, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome.
- Palmer P., Guthe H., 1906, *Die Mosaikkarte von Madaba*, Leipzig.
- Pappalardo U., Ciardiello R., 2012, *Griechische und römische Mosaiken*, München.
- Parker S.T., 2010, *Petra* (mapa nr 71), w: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, red. R.J.A. Talbert, Princeton.
- Perrone L., 2006, “*Rejoice Sion, Mother of All Churches*”: *Christianity in the Holy Land during the Byzantine Era*, w: *Christians and Christianity in Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms*, Turnhout, s. 141–173.
- Piccirillo M., 1989, *Madaba. Le chiese e mosaici*, Jerusalem.
- Piccirillo M., 1993, *The Mosaics of Jordan*, Amman.
- Piccirillo M., 1995, *The Activity of the Mosaicists of the Diocese of Madaba at the Time of Bishop Sergius in the Second Half of the Sixth Century AD*, “*Studies in History and Archaeology of Jordan*”, vol. 5, s. 391–398.
- Rubin R., 2018, *Portraying the Land. Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*, Berlin – Boston 2018.
- Runciman S., 1969, *The Pilgrimages to Palestine before 1095*, w: *A History of the Crusades I*, red. K.M. Setton, W.M. Baldwin, Madison – London, s. 68–80.
- Runciman S., 1987, *Dzieje wypraw krzyżowych I*, tł. J. Schwakopf, Warszawa.
- Sartre M. 1997, *Wschód rzymski*; tł. S. Rościcki, Wrocław.
- Schick R., 1995, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Princeton.
- Schulten A., 1900, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihr Verhältniss zu den ältesten Karten und Beschreibungen des heiligen Landes*, Berlin.
- Schumacher G., 1895, *Madaba*, „*Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*”, Bd. 18, s. 115–116.
- Séjourné, P., 1892, *Médeba: Coup d’oeil historique, topographique, et archéologique*, „*Revue Biblique*”, vol. 1, s. 617–644.
- Shepardson Ch., 2009, *Syria, Syriac, Syrian. Negotiating East and West*, w: *A Companion to Late Antiquity*, ed. P. Rousseau, Malden – Oxford, s. 455–466.
- Simon M., 1979, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*; tł. E. Bąkowska, Warszawa.
- Sivan H., 2008, *Palestine in Late Antiquity*, Oxford
- Smart L. 2004, *Maps That Made History. The Influential, the Eccentric and the Sublime*, Toronto.
- Smith J.A., 2007, “*My Lord’s Native Land*”: *Mapping the Christian Holy Land*, “*Church History*”, vol. 76, s. 1–31.
- Smith J.Z., 1987, *To Take Place. Toward Theory of Ritual*, Chicago – London.
- Stenger J., 2015, *Eusebius and the Geography of the Holy Land*, w: *Brill’s Companion to Ancient Geography*, red. S. Bianchetti i inni, Leiden – Boston, s. 381–398.

- Talbot Rice D., 1997, *Art of the Byzantine Era*, London.
- Talgam R., 2014, *Mosaics of Faith. Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*, Jerusalem.
- Talgam R., 2018, *Christian Floor Mosaics. Modes of Study and Potential Meanings*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, Abingdon – New York, s. 104–123.
- Thomsen P., 1907, *Loca Sancta. Verzeichnis der im 1. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Erwaehnten Ortschaften Palästinas*, Halle.
- Thomsen P., 1929–1930, *Der Künstler der Mosaikkarte von Madaba*, „Byzantinische Zeitschrift”, Bd. 30, s. 597–601.
- Trilling J., 1989, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 43, s. 27–72.
- Tsafir Y., 1986, *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 40, s. 129–145.
- Tsafir Y., 1999, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary 1897–1997*, Jerusalem, s. 155–164.
- Vikan G., 1982, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington.
- Walker P.W.L., 1990, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, Oxford.
- Walmsley A., 1996, *Byzantine Palestine and Arabia*, w: *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. N. Christie, S.T. Loseby, Aldershot, s. 126–158.
- Warland R., 1999, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihre Kopie in der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Göttingen*, „Georgia Augusta”, vol. 71, s. 41–48.
- Warland R., 2019, *Defining Space: Abstraction, Symbolism and Allegory on Display in Early Byzantine Art*, w: *Envisioning Worlds in Late Antique Art*, red. C. Olovsson, Berlin – Boston, s. 120–136.
- Webb R., 1999, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in „Ekphraseis” of Church Buildings*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 53, s. 59–74.
- Weber E., 1999, *The Tabula Peutingeriana and the Madaba Map*, w: *The Madaba Map Centenary 1897–1997*, Jerusalem, s. 41–46.
- Weingarten S., 2005, *The Saint’s Saints. Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden – Boston.
- Weitzmann K., 1974, „*Loca Sancta*” and the Representational Arts of Palestine, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 28, s. 31–55.
- Wesselingius P., 1735, *Vetera Romanorum itineraria*, Amstelodami.
- Wilken R.L., 1988, *Byzantine Palestine: A Christian Holy Land*, „Biblical Archaeologist”, vol. 51, s. 214–217 i 233–237.

- Wilken R.L., 1992, *Land Called Holly. Palestine in Christian History and Thought*, New Haven – London.
- Wilkinson J., 1977, *Jerusalem Pilgrimages before the Crusades*, Jerusalem.
- Wipszycka E., 1995, *Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezury*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, s. 17–28.
- Witkowska A., 1995, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europie*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa, s. 9–16.
- Wittke A.-M. i inni (red.), 2010, *Historical Atlas of the Ancient World* [Brill's New Pauly Supplements 3], Leiden – Boston.
- Yasin A.M., 2012, *Sacred Space and Visual Art*, w: *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. Johnson, Oxford, s. 935–969.
- Yeager S.M., 2008, *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge
- Zalewska K., 1994, *Średniowieczne mapy ilustrowane – problemy i postulatory badawcze*, „Ikonotheka”, vol. 7, s. 5–25.
-

Google Maps nearly 1,500 years before Google Maps: brief legenda to the Madaba Mosaic Map

Bogdan Burliga

Uniwersytet Gdański

Instytut Studiów Klasycznych i Sławistyki

<https://orcid.org/0000-0001-8001-7483>

E-mail: bogdan.burliga@ug.edu.pl

Summary: As it is well known, the floor mosaic in the former Byzantine church in Madaba took the form of a map that represents the Holy Land, with Jerusalem at its center. It was created in the second half of the sixth century and intended for Christian pilgrims who came to see the places connected with the events described in the New Testament. In this article the author tries to draw attention to one of the problems related to the assessment of the importance of this unique iconographic monument: that this monument bears witness to the completion of a long process of Christianization of the old biblical territory.

Keywords: mosaic, map, Madaba, Holy Land
